

תוכן עניינים

1	בראשית
7	שער ראשון: סוף המונסון
45	שער שני: לכל הרוחות
85	שער שלישי: קהו־טאון־ג'י
153	שער רביעי: מאנדליי
219	אחרית
225	ביבליוגרפיה

מעולם לא היה מודע באופן כה פתאומי וכה מלהיב לתחושה ולרקמה של קליפת העץ ולחיים בתוכה. הוא חש עונג בעץ ובמגעו, לא כיערן או נגר; היה זה עונג של העץ החי עצמו... (טולקין, שר הטבעות)

האם לעצים יש רוח? האם לעץ יש נפש? מדענים אולי יפקפקו בעצם השאלה, אבל יש תרבויות שמתייחסות לעצים כבעלי נפש משל עצמם. איך להבין את התופעה הזאת היא השאלה שעומדת במרכז הספר הזה. החיפוש אחר אנימיזם – העולם שבו לטבע יש רוח, נשמה, נפש (anima בלטינית) – הוביל אותי לבורמה. אף שהאמונה הרשמית במיאנמר (Myanmar), שמה העכשווי של בורמה)¹ היא בודהיזם, אמונה זו מתקיימת בסימביוזה עם אלפי אמונות ברוחות בכלל וברוחות של עצים בפרט. בבורמה הטבע הוא בעל נפש משל עצמו, משתתף פעיל בעולם "מונפש" או "אנימיסטי", שבו גם לצמחים, בעלי חיים ודוממים נפש משל עצמם. המחקר המודרני משתמש במונח "רוח" (spirit באנגלית, או esprit בצרפתית), במקום במונח "נפש", כאשר הוא מתייחס לחי, צומח או דומם כבעל תודעה. כך הוא מסמן את הממד הפסיכולוגי, הנפשי, האנושי כנפרד ומיוחד. אך בעולם אנימיסטי הבחנה בין נפש, נשמה ורוח אינה מוחלטת ולעיתים כלל לא קיימת. למעשה, הפרספקטיבה שרואה בעצים, בעלי-חיים, נהרות או אבנים בעלי נפש מבטאת תפיסה מאחדת של אדם וטבע. התפיסה הזאת באה לידי ביטוי במיאנמר דרך כל עץ בעל רוח. רוחות עצים והדרך להגיע אליהם ולהבין אותם ואת המאמינים שלהם הם נושא ספר המסעות הזה. עם זאת, המסע שלי לבורמה, לעצים שלה, לחיים שבתוכם, לרוחות שבהם, לא התחיל משאלה

1 בשנת 1989 שינתה החונטה השלטת בבורמה את שמה של המדינה למיאנמר מסיבות פוליטיות-לאומניות. המונח "מיאנמא" מתועד במקורות ההיסטוריים כשם תואר, ותרגומו העברי: "בורמז/ת". ההחלטה באיזה שם להשתמש היא בדרך כלל פוליטית: לקבל או לדחות את שינוי השם הכפוי של החונטה. העדפתי להשתמש בשני השמות מתוך כבוד לאנשים שפגשתי, שכינו את ארצם "מיאנמא(ר)" (רי"ש מושתקת).

תיאורתית אלא מחוויה אישית ופרטית. הוא התחיל בבראשית, בראשית של התורה, מהקטע שקראתי לראשונה בכיתה א':

וַיֵּצֵר יְהוָה אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם עֵפֶר מִן הָאֲדָמָה וַיִּפַּח בְּאַפָּיו נְשָׁמַת חַיִּים וַיְהִי הָאָדָם לְנֶפֶשׁ חַיָּה. וַיֹּטֵעַ יְהוָה אֱלֹהִים גֶּן בְּעֵדֶן מִקְדָּם וַיִּשֶׂם שֵׁם אֶת הָאָדָם אֲשֶׁר יָצָר. וַיִּצְמַח יְהוָה אֱלֹהִים מִן הָאֲדָמָה כָּל עֵץ נִחְמָד לְמִרְאֵה וְטוֹב לְמֵאֲכָל וְעֵץ הַחַיִּים בְּתוֹךְ הֶגֶן וְעֵץ הַדַּעַת טוֹב וְרַע (בראשית ב, ז-ט).

הקשר בין אדם, אלוהים ועץ ברא עולם רווי מיתולוגיה בראשיתית. בעולם הזה מככבים עצים ואלוהים, נגישים ומוחשיים, בלי סתירה או פרדוקס. בעולם של ילדותי היו העצים חיים. אלוהים נגע בכל עץ, בגזע, בענפים, בעלים, בפירות, נוכח ונעדר בו-זמנית. בעולם של תחושות, אלוהים של התורה ואלוהים של העצים היו אחד, וגם הנפש הילדית הפרטית שלי חייתה בלתי מופרדת מעץ ומאלוהים: אחת עם העצים, אחת עם העולם.

הנפש הצמיחה גם דעת טוב ורע, שנטעה בה את ההכרח להבין. הדעת, ששייכת לאני בלבד, הפרידה את הנפש מהעולם שמסביבה. ובכל זאת, משהו מעולם התחושות הסביבתי נשאר: החיבור לטבע, לעצים, הפך למה שאפשר להרגיש בלי לדעת. והנפש המשיכה להתקיים בשני ממדים מקבילים: בממד הרגש ובממד הדעת. בראשון היא מחוברת ובשני נפרדת. פרדוקס.

איך להבין את מה שאפשר רק להרגיש, את החיבור לעץ, את נוכחותו? איך להיות בו-זמנית מחוברים ונפרדים? בעלי נפש נפרדת ומחוברת? איך יכולים שני הממדים האלה להיפגש ולהפוך לאחד? איך מחוברת מהות ההכרה ואי-ההכרה, התודעה ואי-התודעה של האני לסביבה, לעץ? בבורמה שני הממדים נפגשים: האדם יכול להתחבר לעצים שאותם הוא תופס כישויות חיות ובעלות נפש, ממש כמוהו, והנפש יכולה להיות מחוברת ונפרדת בו-בזמן דרך תחושה, רגש ודעת.

מצויד בוויזה מיוחדת משגרירות מיאנמר בתל-אביב, במכתב הזמנה מאוניברסיטת מאנדלליי (Mandalay) ובקורס אינטרנטי מזורז בבורמזית, הגעתי בספטמבר 2016 למיאנמר לתקופת שבתון, בלתי מודע

לחלוטין למה שמצפה לי. ידעתי שהתשובות לא תימצאנה בעולם הספריות שאליו הייתי מורגל. מחקר מסוג שונה משך אותי: מחקר שיאפשר לחזור ולגעת בעולם של רוחות ועצים, יוֹקָאזוּ בבורמזית (YokkhaSòe/YokkaSò, מבוטא במלרע, בבורמזית: ယုတ္တု). היוֹקָאזוּ לא היו קלים להשגה. ההגעה אליהם דרשה לעבור מספר שערים. כל שער פתח מעגל מסוג חדש והוביל לסדרת מפגשים עם אנשים בלתי מוכרים. אלה האירו את הדרך והציעו מפתחות לעולם של עצים ושל רוחות. המפתחות עזרו למצוא את מה שרבים וטובות חיפשו לפניי: אפשרות לחבר בין שני הממדים של הנפש, הממד הרגשי והממד התודעתי. בבורמה הנפש אינה שייכת לאדם בלבד. היא שייכת גם לעץ. בבורמה אפשר היה להתחבר לעולם טרם ההפרדה בין דעת לאמונה, בין אדם לעץ, בין הנפש למה שסביבה. המפגשים הבאים מתעדים באופן חי את חוויות המפגש עם העולם הבורמזי, את השאלות שהן מעלות ואת השפעתן על עולמי, בצורת יומן מסע.

מפגש שנים־עשר

שעת בוקר מוקדמת ואני בדרך לכפר. אב המנזר הרגיש לא בנוח על שלא קיבל אישור לארחה אותי, ודאג שרכב של אחד הנזירים יסיע אותי מדי יום הלך ושוב.³⁴ הייתי מעדיף לישון בכפר עצמו או לחלופין לשכור אופנוע שיעניק לי מעט עצמאות. אבל כולם נבהלו מרעיון האופנוע. רוב הדרכים משתבשות מדי שנה עם המונסונים והופכות לאוסף של בורות (הייתי עד לתאונת אופנוע קטלנית באחת הדרכים האלה). בכלל, הדרכים במיאנמר ראויות למחקר בפני עצמו; הן תופעה מכל בחינה שהיא. לי אין ברירה, אני תלוי לחלוטין במארחים שלי. מאוחר יותר יתברר שהנהג שלנו, קוֹט־הֶסן (Ko Tha San), הוא אוצר של ממש. הוא לא רק אחד האנשים הנחמדים והלבביים ביותר שפגשתי, אלא גם מכיר יוקאזו עלומים בכל רחבי הכפר. בשהותי בכפר פגשתי את אמו, אשתו וילדיו המקסימים. כשאעזוב, הוא ילחץ את ידי בשקט ויגיד לי בחום שלא ישכח אותי לעולם. היחס הוא בהחלט הדדי.

בדרך מההוסטל, שנמצא מחוץ לעיר, אנחנו עוברים דרך פסל ענק של אונג־זייה (Alaungpaya, Aung Zeyya), שמלך בשנים 1740–1760. הוא נחשב למאחד הגדול של בורמה. הוא שהעביר את הבירה לעיר "המוזהבת" שוואבו, וייסד את שושלת קונבאונג (Konbaung) שמלכה בארץ עד לכיבוש הבריטי.³⁵ עבודת השדה מתחילה כבר באותו יום. אנחנו עוברים על הקווים שהכנתי מראש, אבל מחליטים לא לבסס את המפגשים שלנו על שאלות. אני מציע שנציג את עצמנו ואת נושא המחקר שלנו, ונבקש מהאינפורמנטים שלנו לשתף אותנו בחוויותיהם, סיפוריהם, מחשבותיהם. רק אחר כך, אם מתעוררות שאלות, נוכל לשלב אותן בתיאורים שנשמע.

34 בבורמה רווח המנהג של הצטרפות למנזר לתקופת זמן מוגבלת מסיבות שונות. הנזיר שהגיע למספר חודשים למנזר במכוניתו לא היה זקוק לה והעמידה לרשות המנזר.

35 לתיאור וניתוח ההיסטוריה של בורמה, כולל תחת הכיבוש הבריטי ואחריו, ראו: Thaw Kaung-U, 2010; Charney, 2006; Thant Myint-U, 2005; Lieberman, 1996.

קהו־טָאָן־ג'י בוני משבילים רחבים וצרים שלאורכם מחצלות במבוק. מאחוריהן מסתתרות חצרות פנימיות שלרוב מחולקות בין בתים שונים. הבתים בנויים מקורות עץ ובמבוק. כל דבר כאן כמעט עשוי מבמבוק. הוא צומח מהר ותוך מספר חודשים מגיע להיקף שמשפיק לבנייה. אם חשקה נפשכם בבית חדש כל מה שעליכם לעשות זה לשתול במבוק. תוך מקסימום שנה יהיו לכם קורות מוכנות. מהענפים היותר צעירים תוכלו להכין את הרהיטים. בית מסורתי יהיה בנוי משתי קומות. בקומה העליונה, קומת חדרי השינה, שוכנים הרוח המגן של הבית, רוחות אבות המשפחה והמקדשים שלהם, לצד בודהא. חיי היום־יום יתנהלו למטה, בקומת הקרקע שפתוחה לרוב לחצר הבית. כאן מקום המטבח, סלון פתוח או פתוח למחצה, שולחנות, ספסלי ישיבה, כיסאות נוח, דרגשים לתנומת צהריים מצופים מחצלות. פה יהיה גם מקום נול האריגה. בחצר יעמדו לרוב פרה וסוס, ויהיו בה עץ אחד או שניים, ובאר רחבה עם פינת רחצה מצד אחד ושירותים מצד שני (תא סגור עם מים לשטיפה וחור בקרקע).

בהמשך אשאל את השאלה המתבקשת אם יש יוקָאָזו גם בבמבוק. התשובה פשוטה־מסובכת. רוב האנשים לא מאמינים שיש יוקָאָזו בבמבוק פשוט בגלל שלבמבוק חוטר אחד בלבד, כלומר ענף/גזע אחד שלא מתפצל. לכן גם עצי קוקוס לא יכולים להיות יוקָאָזו. לא לחינם עומדים המנזרים העתיקים כאן על כלונסאות טיק: רוחות לא ישכנו בהם. אבל כמה אנשים אחרים שפגשתי חושבים אחרת והם הסבירו לי שלבמבוק, ואפילו למחצלת, יש בהחלט רוח. כמו שאמר לי נהג ריקשה במאנדליי, בכל כיסא יש יוקָאָזו, גם במושב הריקשה שלו.

אנחנו מוזמנים להיכנס לבית הראשון שבו אנחנו מבקרים, לא רחוק מהבית של סבה של סוה־זהין, שמארח אותנו. החצר הקטנה צמודה לבית ומכוסה בסככה שמתחתיה ספסלים ארוכים. המשפחה יושבת וממתינה לנו. על השולחן ניצב התרמוס הנצחי של תה ירוק (התה הבורמזי שונה מהתה הסיני, התה היפני ודומיהם, הוא סמיך יותר אבל גם קל יותר בטעמו). לצדו עומדות קערת בננות־קלמנטיונות וקערת סלט עלי תה כבושים. עץ תמרהינדי דק גורה עומד בקצה השמאלי של החצר. קוטרן אולי חצי מטר. קליפת הגזע מחוספסת

ומחוטטת, ומזכירה סיסם הודי. צבעה בהיר, כמעט לבן. הגזע מתפצל לשתיים בגובה של מטר ועטוף בראשו עלים בצבע ירוק עז, מגובבים בצפיפות כמעט בלי לחשוף ענף. נראה שנגזם לאחרונה. הגזע תומך בסככה וענפי במבוק שעונים על צדו. הוא נושא מדף עץ קטן עם סככת פח גלית משולשת, ועליו כד קטנטן שבתוכו פרחי ציפורנים בצהוב ואדום, לצד צלחת אורז לבן, מנחה ליוֹקָאזוּ.

אנחנו מוזמנים לשבת לצדו בצל הסככה. שתי נשים מבוגרות, שני גברים ושלוש נשים צעירות מצטופפים מסביבנו. הדודה, "אנתי" סאונג-טיין (Daw Saung Tin, "דאו" בבורמזית תואר כבוד, דודה), כבת שמונים, פותחת בדברים. הלסת והסנטר מודגשים בפניה הארוכות ושערותיה הלבנות מהודקות על ראשה. אישה דקת גזרה ויפיפיה. "אנתי" (aunt) מספרת לנו על שני העצים בחצר הבית שהיה של הוריה ומחזירה אותנו לשעת מותו של סבה לפני שנים, כשהכריזה אמה שהוא עבר לעץ. "אנחנו הזמנו מישהו שהיה ידוע כבעל יכולת על-חושית של 'שמיעה וראייה' (אג'ה-אמין בבורמזית, ajah amin) והוא אישר שבעץ יש יוקָאזוּ", היא אומרת, "אבל העץ ההוא הפריע לבית כי חסם את החצר. אז כרתנו אותו והעברנו את היוֹקָאזוּ לעץ צעיר יותר", לעץ התמרהינדי הזה שעומד בקצה החצר. ההעברה נעשתה בעזרת מנחה, קטוּפוּוּא (katakwe), של קוקוס, בננות, סיגרים בורמזים (צ'רוט), ואגוז דקל ארקה. היא עצמה פיזרה חול לבן סביב העץ, לשמור על המקום. רוח הסבא שבעץ מגן עליהם מפני רוחות רעות, היא מספרת, ודואג לעסקים של בני הבית. מאז שהם מקיימים את המנחות הקבועות היומיות והשנתיות הם יודעים רוחה. אבל זה לא הרוח המגן שלהם, הם מדגישים באוזנינו. מי שמגן עליהם הוא הבּוֹפּוֹ-גִי, הרוח שנמצא בתוך הבית ושומר עליו ועל יושביו. אין בינו לבין היוֹקָאזוּ כל קשר, הם מבהירים.

היוֹקָאזוּ הזה, מצביעה עליו הדודה, אינו אוהב מכשירי חשמל. כל נורה שתלו עליו לא פעלה, רק נרות. גם רמקולים ניסו לתלות עליו, וגם הם מעולם לא פעלו (החשמלאי של הכפר יישבע באוזניי שאמנם אינו מאמין ביוֹקָאזוּ אבל הרמקולים לא פעלו על העץ ההוא, אף שניסה ובדק חמש פעמים את החוטים והחיבורים). אני שואל בתמימות אם הסבא לא אהב מוזיקה, וכולם מידי פורצים בצחוק.

“שיתוף מעלות” (sharing merits, Burmese: kusol) של המשפחה עם היוֹקָאזוּ מתבצע מדי בוקר באמצעות מנחה של מים, אורז מבושל ופרחים.³⁶ מישהו מהם תמיד נשאר כשהם נוסעים מהכפר, כדי להגיש את המנחה היומית ליוֹקָאזוּ: “מעולם לא סגרנו את הבית. מי שנשאר צריך להיות לא רק בן משפחה, אלא בן משפחה שגר כאן בבית”. זה, הם אומרים, מבטיח הגנה מכל סכנה. באירועים מיוחדים כמו לידות, חתונות וטקסי חניכה, הם מגישים ליוֹקָאזוּ גם מנחות מיוחדות שכוללות סוכר, עלי תה וחיטופים. “העץ שלי”, מדגישה הדודה, “מרשה לי לחתוך ממנו ענפים או עלים כדי שיצמיח עוד. אני מבקשת רשות וסליחה ממנו בעזרת מנחות. אנחנו משענינים עליו ענפי במבוק לשם הצלחה במכירות של הבמבוק. ככל שמשענינים עליו יותר, כך גדלות המכירות שלנו. אבל אנחנו לא משענינים עליו עצים או ענפים אחרים”.

כשממשיכה השיחה מתברר לי שלמרות המנחות היומיות, המנחות של אירועים מיוחדים והמנחות השנתיות, אף אחד מבני הבית לא ראה את היוֹקָאזוּ ולא פגש או זוכר את הסבא רבא. הם ממשיכים את הכיבודים שלו כפולחן משפחתי שלהם. רק הדודה מקשרת אותו לסבא שלה, אף שלא ראתה את רוחו מעולם. לפתע מתפרצת לשיחה האחיינית הצחקנית שישבה בצד. היא רווקה ללא ילדים. בניגוד לשאר בני הבית, היא כן רואה את היוֹקָאזוּ. אבל זה כלל לא הסבא רבא, אלא איש צעיר לבוש לבן שמופיע בחלומותיה. פעם אחת הוא הופיע ושאל אותה מה תרצה. “כסף” היא ענתה. היוֹקָאזוּ שילם לה בחלום בשטרות של תשעים צ'אט. “שכחתי מהחלום”, היא אומרת, “אבל למחרת נזכרתי ומילאתי בלוטו את המספרים 0 ו-9 [הגרלה של שני מספרים. אותם שני המספרים יחזרו בסיפורים נוספים על יוֹקָאזוּ ולוטו], וזכיתי!” אט אט מסתבר שהמשפחה תלויה בה בכל התקשרות עם העץ: “אנחנו מאמינים שבעץ נמצא יוֹקָאזוּ ולא רוח של הסבא רבא” היא אומרת לתדהמת הרבה. חלק מבני המשפחה האחרים מהנהנים בראשם: היוֹקָאזוּ דואג להם אף שמעולם לא ראו אותו או חלמו עליו.

36 חשיבות מנהג שיתוף המעלות והעברת מעלות מזה לזה היא מרכזית ביצירת קשר בין אישי ושותפות גורל בין המשפחה ליוֹקָאזוּ. ראו להלן במפגש עשרים ושמונה.

ככה, בבת אחת, כבר ביום הראשון שלי בכפר, נפלו שתי תיאוריות אנתרופולוגיות מרכזיות בנוגע לרוחות העצים. לפי התיאוריה הראשונה, האקולוגית, האמונה ברוחות עצים מגנה עליהם מפני כריתה. אבל אצל המשפחה הזאת הרוח נפרד מהעץ ועבר לעץ אחר. גם התיאוריה השנייה, החברתית, נפלה כאן. לפי התיאוריה הזאת, רוחות העצים מגבשים את הכפר סביבם. הקהילה המקומית מתאגדת סביב עצים משותפים שבהם חיים רוחות.³⁷ אבל בכפר הזה העצים שבהם שוכנים הרוחות הם דווקא פרטיים ושייכים לאנשים – "העץ שלי" אמרה לנו הדודה. היוקאזו כאן הם רוחות העצים הפרטיים של התושבים. יותר מכך, אין קוהרנטיות לגבי הזהות של הרוחות ששוכנים בעצים, לא באותו כפר, ואפילו לא באותה משפחה. לאדם אחד הרוח הוא X, לאדם השני הוא Y, ואדם שלישי ידחה לחלוטין את קיומו (הדודה השנייה, שישבה שקטה לאורך כל הביקור שלנו, למשל, הסבירה לנו שהיא עצמה אינה "מתחברת" ליוקאזו). מה לעזאזל קורה כאן?!

חוסר הקוהרנטיות הזה יוצר אצלי בלגן ודורש פתרון. עמיתיי האנתרופולוגים המקומיים, לעומת זאת, כלל לא נראים מופתעים. חוסר הקוהרנטיות הזה לא רק שלא עתיד להיפתר, אלא ילך ויגבר לאורך כל השהות שלי בכפר, עד שייהפך להיות שאלת המחקר המרכזית. אבל לי אין פנאי להתעסק כרגע בבלגן של דעות שונות בקשר לזהות היוקאזו בגלל סחרור מסוג אחר: אני יושב בחצר נעימה ומוצלת בצדו האחר של העולם, והאנשים החייכנים ומסבירי הפנים שפתחו בפניי את ביתם, מחשבותיהם ולבם, מציפים אותי בסחרור רגשי. עולם חדש, חי ועמוק נפרש בפניי. ואני מוזמן לחפש בו מקורות בשר ודם. אפשר לשאול שאלות, ואפילו לקבל תשובות! ההיסטוריון שבי, שכל כך רגיל למקורות כתובים שמגנים עליו היטב בספרייה, טובע עכשיו לגמרי ברגש התייחסותי שקושר אותו לכל אחד ואחת מהאנשים ומהעצים שמסביבו. לראשונה מזה זמן רב חוזרת לי תחושה חזקה שאני נמצא במקומי הנכון. אבל אין לי זמן להתמכר ל"רגש האוקייני" הזה. אנחנו מעניקים למשפחה מסבירת

הפנים של דאו סאונג-טיין מתנות צנועות ומוזמנים לצאת מצדה השני של החצר. השכנים מחכים לנו בחצר הצמודה, ואנו עוברים לבית המקסים של משפחת מה-ג'יקהו.

ביתה הצנוע של מה-ג'יקהו (Ma Gie Kho) עוטר אותנו באינטימיות מהפסיעה הראשונה. אנחנו מוזמנים לשבת אל השולחן שפתוח לחצר. סוהו-זהין משתלטת מיד על הנול הגדול שניצב מתחת למרפסת ומתחילה לארוג. הנול ישקשק באוזנינו במשך הביקור כולו. לצדנו האחד עץ תמרהינדי יפיפה, לצדנו השני עגל רזה שמנסה לינוק מפרה רזה לא פחות ממנו. העץ עומד נטוע במרכז החצר. כמו העץ של השכנים, גם הוא לבן גזע, אבל הגזע שלו עבה מאוד, נראה כפליים מהעץ של השכנים. הוא נטוע עמוק באדמה, צבוע אבקה לבנה עד גובה של חצי מטר. מדליון עץ רחב בולט על הגזע ומצביע על ענף שנכרת. ממנו עולים חוטרים ירוקים דקיקים ונראה שצמחו רק לאחרונה. הגזע הלבן מתפצל לשלושה תתי-גזעים בגובה של 2.5 מטרים, שמתפצלים הלאה לענפים אנכיים רבים. הם נושאים צמרת ענקית ויפיפייה בצבע ירוק זוהר. העלים מסודרים יפה-יפה, זה מעל זה, ובונים פגודה גדולה וירוקה מעל הבית והחצר כולה.

הדודה מה-ג'יקהו היא אישה יפיפייה בשנות החמישים המוקדמות. היא מציעה לנו כיבוד ובעיניים בורקות מתחילה לספר לנו מיד על היוקאזו. מדי פעם מתערבים בסיפור גיסה והאחיין, שגם הוא גר כאן. בסך הכול הם שישה. אחותה, אם הבית, נסעה לסידורים. הבת הגדולה היא בוגרת החוג לאנתרופולוגיה באוניברסיטת מאנדליי, ואנחנו מזמינים אותה מיד להצטרף לקבוצת המחקר שלנו. את הבת הקטנה, יתומה מאם, הם אימצו. עדינות הנפש של בני המשפחה ניכרת מפניהם ומהנועם השקט שבו הם מארחים אותנו. העדינות הזאת שובה את לב ארבעתנו. בחצר שוכנים פרה, עגל והיוקאזו, כמובן. הם כלל לא ידעו שחי אתם יוקאזו בעץ התמרהינדי. העץ היה כאן בחצר מאז ומעולם. גילו, הם אומרים, אולי למעלה ממאה שנה. תמיד התרחשו דברים מוזרים בנוגע אליו. לדוגמה, בטקס החניכה של הבן הרמקולים והנורות שתלו על העץ לא פעלו. כשתלו אותם על ענפי במבוק התחילו הנורות והרמקול לפעול.

גם בצדה השני של החצר עמד מאז ומעולם עץ תמרהינדי.

כשהרחיבו את הבית קיבלו היתר לכרות אותו מראש מנזר שידוע בכוחותיו הנסתרים (אדון מאגיה: Gaing hSayar), ששמו אוֹ-זהיין-ט'הן-ווין (U Zain Than Win, שאליו אגיע בהמשך). אבל שני פועלים ששכרו שוחחו עם העץ ואמרו לו כך: "אם אינך רוצה שנכרות אותך, בבקשה אל תאשים אותנו. הבעלים אשמים". "אחרי שכרתנו את העץ", ממשיכה מה-ג'י-קו, "לא חשתי בטוב. לא יכולתי ללכת או לשבת. שכבתי חולה במיטה". אחת המוכרות שהגיעו הביתה הייתה בעלת יכולת על-חושית של "שמיעה וראייה". אותה אישה, שכלל לא הכירה את המשפחה או את הבית ולא ידעה על העץ שהיה במקום, אמרה שהסבל הזה הגיע בגלל עץ שכרתו. היא הוסיפה ואמרה שהמשפחה צריכה לפייס את היוֹקָאוּז במנחות של בנות וקוקוס. "ככה עשינו, וככה הבראתי ללא כל תרופה".

הנאטקאדו אישר שהיוֹקָאוּז עבר מהעץ הכרות לעץ במרכז החצר לפנינו. הם מגישים לו מדי בוקר מנחות. את העץ הקודם הם עקרו מהשורש. האחין חלם שמסתתר שם אוצר. האוצר, הם מסבירים לנו, הוא מהאוצרות שמחכים לבואו של בודהא ושייכים לאל האוצר אוֹ-סה-זה (Out Sea Sout). רק בני משפחה יכולים לגשת אל האוצרות במטרה להיטיב את זכויותיהם לקראת בואו של בודהא. הפועלים אמנם מצאו חמישה כדים קטנים קבורים, אבל אלה היו ריקים.

מאז הם נוהרים עם העץ, ודואגים לנקות מסביבו היטב, לא לקשור אליו את הפרה, ולשים לב שילדים אינם עושים את צרכיהם בקרבתו. הם מתפללים אליו ובתמורה הוא מעניק להם הגנה והצלחה בעסקים. אם הבית היא היחידה שראתה אותו בחלום, בדמותו של גבר צעיר לבוש לבן. מאז שגילו אותו, הם אומרים, יש להם בני משפחה נוספים שמגנים עליהם. בתוך הבית, בקומה העליונה, יש להם מקדש לבובוֹ-גִי של רוחות אה ואחות, קנדאוֹ-מאונג-נהאמה (Kandaw Maung) ואלה מגנים עליהם בתוך הבית. רק לבני המשפחה מותר להתקרב אליהם. "זה בדיוק כמו הפרדת הרשויות בכפר", מסביר לנו האחין בן ה-27, בוגר האוניברסיטה הטכנולוגית של שוואבו: "זה כמו ההבדל בין ראש הכפר לראש המחוז. היוֹקָאוּז מגן על השטח הפרטי והבובוֹ-גִי של הכפר מגן על הציבור". מה-ג'י-קהו מסכימה: "היוֹקָאוּז", היא אומרת, "הוא כמו הגדר של הבית".

"אבל זה לא הכול", ממשיך האחין, "אני מאמין שיש כאן גם גורמים אקולוגיים. אמונה ביוֹקָאזו מונעת כריתה של עצים ומעודדת את שימור הטבע לטובת האדם והאקלים גם יחד. כל זה מבטיח שיהיה יותר חמצן עבורנו". הבחור פורש לפנינו במדויק את התיאוריה האנתרופולוגית-אקולוגית של אנימיזם. אין צורך להתפלא על כך, בכל מקום האנשים שאנחנו משוחחים אִתם משכילים מאוד, לרוב בעלי השכלה גבוהה. אפשר ללמוד זאת משפע הדיפלומות ותמונות טקסי הסיום האקדמיים שמפארות כל בית.

"למדנו על היוֹקָאזו כבר בבית הספר", הוא ממשיך, "קראנו בג'אטאקה (Jātaka, סיפורי גלגולי חייו הקודמים של גאוטמה הבודהא) שהם חיים זה ליד זה בג'ונגל וביער, ומגנים זה על זה (Sahni, 2014). היוֹקָאזו שחיים בקרב בני האדם נחשבים בדרך כלל מטריאליסטיים יותר ורודפי כבוד או בצע. אבל לא כולם מאמינים ביוֹקָאזו. יש כאלה שמאמינים רק בבודהא ולא מאמינים ברוחות בכלל. אבל אני מאמין ומכבד את היוֹקָאזו, וגם שואב ממנו ביטחון. אף על פי שמעולם לא ראיתי אותו. אני מדבר עליו עם חברים, גם עם כאלה שלא מאמינים. בכל זאת הם נוהרים לא לפגוע ברוחות". כמה פשוט! האמונה שלו ביוֹקָאזו כלל אינה תלויה באמונה של סביבתו. הוא מאמין וזהו, כמו שאצל השכנים לא כולם מאמינים או מתחברים ליוֹקָאזו ששוכן בעץ שלהם.

מפגש שלושה-עשר

את השיחה הבאה אני מקליט לגמרי במקרה. בוקר אחד בחצר סבה של סוה-זהין, אוֹ-פוט־סו (U Put Su). הבנתי שמדובר ביוֹקָאזו, אבל לא יותר מכך. קוֹ-ט'ה־סן, הנהג, מספר לסבא את הקורות אותנו אצל השכנים.

סבא: "ידענו תמיד שיוֹקָאזו נמצאים בעצים מסוימים, ושהם אינם מרשים לתלות עליהם רמקולים, פרוז'קטורים ונורות. הרמקולים פשוט לא יפעלו והנורות לא יידלקו".

מפגש עשרים ושישה

משב רוח נעים של יום "חורפי" מקדם את מיו-גי (Myo Gyi) ואותי לאורך שדרה 35, אותה שדרה מרכזית שחוצה את מאנדליי ממזרח למערב. החלטתי לחקור את התופעה של שורת היוקאזו העוקבים של השדרה בחלקה המערבי, בין תעלת 86 לרחוב 85. רחוב 85, גם הוא מרכזי, יורד מהשוק הראשי, הענק, הבלתי נתפס, של מאנדליי. כיצד להתחיל לתאר את השוק של מאנדליי? השוק הוא בעצם חתיכה גדולה של הפינה הצפון-מערבית של העיר. הגעתי אליו בעת חיפושים בלתי פוסקים אחרי ספר שכתב ראש מנזר בעיר מוניוואה (Monywa) על היוקאזו המפורסם של המנזר. השוק בולע את כל מי שמבקרים בו, פשוטו כמשמעו, בצבעים, ריחות, תנועה ואבק. את הספר לא הצלחתי להשיג, גם לא אצל מוכרי ספרי הבודהיזם העתיקים של השוק שידעו עליו. אבל מהשוק לא הייתי מוכן להיפרד. היה בו הכול: אדרות דגים טריות, סלים ירוקים-אדומים שנקלעים במקום, בוטנים משלושים ושלושה סוגים, שום (סמטה אחת רק של שום, עטופה בקליפות לבנות מתעופפות באוויר עם ריח עדין של פריחת שומים), מחשבים, ספרים, מכשירי חשמל, שמכיכות צמר צבעוניות, ערימות של דובונים בצבע תכלת, יוקאזו כמובן וגם פגודה מופלאה אחת ("הפגודה של בית המלכות": Ein Daw Yar Pagoda) שעל שורה שומרים שני יוקאזו בשני פיקוסים בניאניים.

היום יום ראשון ואנחנו בפגישת עבודה שנערכת עשר שדרות דרומית מהשוק. אני החלטתי לגייס את ג'ז' לסבב ראיונות רחוב בחיפוש אחרי האנשים שמגישים מנחות ליוקאזו, באמצע התנועה של מאנדליי. במוחי עלה הרעיון התמים שהיוקאזו, שעומדים בשורה בשדרה, אולי "מדברים" זה עם זה, או לפחות כך על פי המאמינים. בדמיוני קיוויתי למצוא מערך רוחני חברתי שלם, שכולל מאמינים ורוחות בקשרי תלות הדדית גם של רוח ברוח. טרם מצאתי מקרים כאלה. אולי כאן?

בדרך לשם "הוקפץ" ג'ז' לעבודה ושלה חבר במקומו. וכך הגענו, מיו-גי ואני, לחנות מכולת משפחתית בשדרה 35. ממולה עומד יוקאזו-תמרהינדי עב גזע שעליו מקדש עץ מגולף קטן הצבוע צהוב

ובתוכו כד פרחים. המוכרת הצעירה לבושה בלונג'י פרחוני וסוודר פסים. כמו רבים מבני המקום, לחייה משוכות באיפור ט'נקה כבד. היא מסבירה לנו שמדי בוקר היא מכבדת את היוֹקָאזוּ, מחליפה את הפרחים כשצריך, משתפת מעלות עמו (merit sharing) ומעניקה לו מנחות אורז, בדיוק כפי שנהגה אמה. היא מזמינה אותנו להיכנס הביתה למכולת לפגוש את ההורים. כמו ברוב בתי העסק הזעירים כאן, הבית נמצא בפאתי החנות, או נכון יותר, החנות היא המבואה של הבית, מלאה עד אפס מקום בקופסאות ושקיות של סחורות התלויות זו מעל זו באלף ואחד צורות וצבעים. מהרדיו בוקעת אליסיה קארה שרה ברגש "Scars to Your Beautiful" כשהיא מלווה בפרסומות משכנעות בבורמזית מחרשת אוזניים. האמא מיד מזמינה אותנו לשבת לתה (משקה וסלט עלי התה המסורתי מלווה בבוטנים). אנחנו מנסים לברר איך וממתי הם יודעים על היוֹקָאזוּ הזה, אבל ללא הצלחה. האמא מדגישה שאינם מקבלים מהיוֹקָאזוּ טובות הנאה, רק הגנה ורווח במכירות. הם מכבדים אותו כבר חמישים שנה, מאז שעברו לכאן מכפר שלידי העיר מוניוואה. לא קרה דבר מיוחד שהתחיל את הכול. פשוט, היא מסבירה לנו, הם מכבדים את היוֹקָאזוּ שנמצא לידם כי בכל עץ גדול יש יוֹקָאזוּ שיכול להביא נזקים אם לא מכבדים אותו. אין להם סיפורים לספר לנו על היוֹקָאזוּ, ולא חלומות להזכיר, לא מהזמן הזה ולא מילדותם. לעומת כל האנשים האחרים שפגשתי כאן, הם דווקא רוצים לדעת אם לי עצמי היו חוויות או מפגשים עם יוֹקָאזוּ. במחקר שלי הם לא כל כך מתעניינים, ונראים מאוכזבים שגם לי אין חוויות של מפגשים עם יוֹקָאזוּ לשנתך. ובכל זאת יש להם מה לספר, אך לא על קשר ליוֹקָאזוּ האחרים של השדרה, שאותו דמינתי. הבת שמטפלת בחנות מספרת לנו שהיוֹקָאזוּ מגן עליהם מפני עובדי המדינה. הודות להגנתו לא יכלו אלה להרחיב את השדרה ולגרש אותם. היוֹקָאזוּ עצר את הרחבת השדרה, ובזכותו הם והמכולת שלהם נשאר במקום.

גם לפיקוס הבניאני השכן יש סיפור דומה. לא תלוי עליו מקדש אלא מדף עץ קטנטן שעליו כד פרחים ירוק ולצדו דמות עץ קטנה צבעונית מציצה מתוך סבך העלים: דמותו של היוֹקָאזוּ. הוא לבוש גלימה לבנה עם פיתוחים צבעוניים באדום־זהב־ירוק וחובש טורבן ספירלי, גם הוא בשלושת הצבעים האלה. לצד העץ עומדת עגלה

צבעונית שמוכרת עלי עץ פלפל הודי (ביטל) ואת הג'ון-יה המגולגלים המסורתיים. הבעלים של העגלה הם זוג צבעוני וצחקני, כבני ארבעים. הם מספרים שהיגרו לכאן מכפר בגבול הסיני. שם היו יוקאזו רבים. כשהגיעו למאנדליי הם מצאו כאן את היוקאזו הזה שהיה בן למעלה ממאה שנה והבטיחו לו לבנות לו מקדש. מאז הם מכבדים אותו במנחות מדי בוקר, נותנים לו קוקוסים ובננות ודואגים לניקיון מסביב. לפעמים הוא מראה להם שהוא כועס: הכד מתהפך או הענפים נשברים. אז הם ממהרים לרצות אותו במנחות. הוא מגן עליהם מפני סכנות ומגן גם על העסק שלהם. כשהשירות העירוני רצה לסלק אותם מהמקום, אי-אפשר היה לכרות את העץ. היוקאזו לא נתן. כן, הם מדגישים, הם מאושרים אתו.

תופעות דומות פגשתי גם ביאנגון, לדוגמה בדרך ט'הייין-פ'יו (Thein Phyu Road), השדרה שחוצה את העיר מדרום לצפון. בין רחובות מאהא-באנדולה (Maha bandoola Road) ואנאווראהטה (Anawrahata Road) גובלת השדרה במתחם המפואר של הממשל הבריטי (Secretariat Building או Ministers Office), קומפלקס ויקטוריאני עשוי לבנים כתומות. צמחיית ג'ונגל עבותה השתלטה עליו מלגו ומלבר, והכריזה על עצמה בתור המושל הנוכחי. מעט צפונה משם מתרחב רחוב ט'הייין-פ'יו, אבל מצדו המזרחי עומדים שישה יוקאזו לאורכו של הנתיב הימני. לא קשה לראות מה קרה כאן: הרחוב נסלל ומדרכה הותקנה, אבל העצים נשאו ניצבים על הנתיב הימני, חוסמים ממש בגופם את הרחבת הכביש. למעשה, הם לא רק חוסמים את הנסיעה בנתיב הימני, הם גם לא מאפשרים לסלק מכאן את בעלי החנויות והבתים ששוכנים מאחוריהם על המדרכה. שישה עצים בודדים דואגים לכך שהחלק הזה של השדרה יישאר כפי שהוא ולא יהפוך לחזית של בנייני משרדים מודרניים, בדומה לחלק הדרומי יותר של השדרה. אבל האם לעולם חוסן? והאם האדם עצמו לא ייטה דווקא לכיוון הרווחים המידיים של המודרנה, כמו שקורה לאיכרים באזורי הכפר? (Naveh & Bird-David, 2015).

כמו שהוברר לי בכפרים שבהם הייתי, האמונה ביוקאזו יכולה להיות פונקציונלית. המאמינים הבורמזים יכולים להעביר את היוקאזו מעץ לעץ כשעולה הצורך להשתמש בשטח של העץ עצמו. הם אפילו

יכולים להשתמש ביוקאזו כפטרון שמבטיח רווחים ממכירה של ענפי במבוק (כך בביתה של אנטי סאונג-טיין במפגש שנים-עשר לעיל). אך אולי "פונקציונליות" אינו המונח המתאים, מכיוון שהאנשים עצמם אינם מתייחסים אל העץ באופן פונקציונלי. הקשר אליו הוא חלק ממערך קשרים גדול הרבה יותר, ותמיד יקבל התייחסות בהתאם לקשרים אחרים של המאמינים. הסמכת העצים לנזירות בתאילנד השכנה היא יצירת קשר בין-אישי מידי ותכליתי בין הכפריים לעצים שנועד להחליף את הקשר התלותי בינם לבין מעסיקים זרים, בדיוק כפי שבעלי העסקים הקטנים של שדרה 35 במאנדליי קושרים את עצמם ואת עסקיהם לעצים ולא לעירייה, שכלל אינה מגנה עליהם, אלא להפך, מאיימת על מקום חייהם ופרנסתם. השאלה היא אם הם לא ינטשו את העצים ואת היוקאזו כאשר יוכלו להרוויח מכך.

מפגש עשרים ושבעה

מיו-ג' ואני מתעתדים להמשיך משדרה 35 לשדרה 38. שם נמצא בלב העיר כפר של ממש ובו מערך עשיר של יוקאזו. אבל עוד לפני שאנחנו עוזבים את שדרה 35 נכונה לנו הפתעה: היוקאזו הבא בתור שעומד כאן על שפת השדרה, בחזית של המנזר, הוא פיקוס בניאני יוצא דופן. מדף העץ הקטן שתלוי עליו שבור, הכד הכסוף שעליו נפל, והפרחים הלבנים שבתוכו יבשו. היוקאזו נטוש. האם אין אף אחד מכל האנשים שחיים ועובדים משני צדי השדרה שיגיש לו מנחה? אנחנו ניגשים לשאול את השכנים שיושבים בפתח המנזר ממול, האחד בלונג' אדום כהה והשני בלונג' משובץ, שניהם בחולצות צחורות.

המשפחה שכיבדה את היוקאזו הזה, הם מסבירים, אינה גרה כאן עוד. האם הם פגשו אותם? אנחנו שואלים. "יש יוקאזו בכל עץ גדול במיאנמר", היא תשובתם. "אם יש עסקים של קנייה ומכירה בסביבתו, הכול מצוין, היוקאזו מאושר. גם היוקאזו רוצה יחסים של קח-ותן. חבר שלי ראה יוקאזו בחלום שנתן לו מספרים בלוטו. אם הוא זוכה, הוא צריך לתת מזה ליוקאזו". אבל מה קרה כאן? אנחנו מתעקשים, היוקאזו הזה לא מקבל מנחות יותר. האם היחסים אתו לא פעלו כהלכה? שני הגברים ממשיכים בשלהם ולא עונים על השאלות שלנו. במקום זאת